

ANDRZEJ WOŹNIAK

STRUKTURA ETNICZNA WSPÓŁCZESNEJ GRUZJI I JEJ HISTORYCZNE UWARUNKOWANIA

Gruzińska SRR, jedna z trzech republik zakaukaskich, leży w południowo-zachodniej części Związku Radzieckiego — na pograniczu Europy i Azji. Powierzchnia kraju zajmuje 69 300 km², zaś liczba mieszkańców wg danych z roku 1966 wynosiła 4548 tys. Struktura etniczna tej niewielkiej, zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby ludności, republiki jest (podobnie zresztą jak całego Zakaukazia) dosyć złożona. Według danych wszechzwiązkowego spisu ludności z roku 1959 skład etniczny Gruzji przedstawiał się w ogólnych zarysach następująco ¹:

Gruzini	64,3%
Ormianie	11,0%
Rosjanie	10,1%
Azerbejdżanie	3,8%
Osetyjczycy	3,5%
Grecy	1,8%
Żydzi (przew. tzw. Żydzi gruzińscy)	1,3%
Ukraińcy	1,3%
Inni	1,4%

Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że na owe 1,4% ludności określonej jako „inni” składają się przedstawiciele kilku bardzo różnych pod względem językowym grup etnicznych ² (Kurdowie, Syryjczycy, Białorusini,

¹ W. Dżaoszwili, *Nasielienie Gruzji*, Tbilisi 1968, s. 48.

² W Gruzji oprócz gruzińskiego należącego do kartwelskiej grupy języków kaukaskich reprezentowane są również języki należące do kilku innych rodzin i grup językowych — np. adygo-abchaskiej i nachijskiej grup języków kaukaskich, z rodziny języków indoeuropejskich — do grupy słowiańskiej, ormiańskiej, irańskiej, greckiej, romańskiej, z rodziny semito-chamickiej (np. Syryjczycy) itp. Por. *Atlas narodow mira*, Moskwa 1964, s. 18-19.

Polacy, Łotysze, Estończycy, Niemcy itp.), to struktura etniczna współczesnej Gruzji okaże się jeszcze bardziej złożona. Jest rzeczą oczywistą, że jej obraz nie w całej Gruzji jest jednakowo skomplikowany. Zachodzą również znaczne różnice między składem narodowościowym ludności miejskiej i wiejskiej. Jeżeli pominiemy jednak tymczasem dla jasności obrazu wydzielone, autonomiczne terytoria narodowościowe (tj. Republiki Autonomiczne Abchaską i Adżarską oraz Południowo-osetyjski Obwód Autonomiczny), to okaże się, że np. najbardziej zróżnicowana pod względem narodowościowym jest południowa część Gruzji, stosunkowo zaś jednolita jest struktura etniczna Gruzji Zachodniej, której ludność wiejską stanowią niemal wyłącznie Gruzini. Szczególnie przemieszana pod względem narodowościowym jest ludność dużych miast, takich jak np. Tbilisi, Batumi, Suchumi, Rustawi.

Uwarunkowań tego złożonego obrazu narodowościowego współczesnej Gruzji (i całego zresztą Zakaukazia) szukać musimy w liczącej sobie przeszło dwa tysiące lat historii kraju i zachodzących na przestrzeni tego czasu wydarzeniach politycznych, procesach gospodarczo-społecznych i etnicznych³. Wśród tych ostatnich wiodący będzie oczywiście sam proces kształtowania się narodu gruzińskiego. Jego nasilenie przypada na 2 poł. XIX w., końcowy zaś etap dokonywał się (a w pewnych wypadkach trwa nadal) już w Gruzji Radzieckiej. Nie znaczy to bynajmniej, że jest to proces, którego początki dałoby się odnieść, tak jak w wypadku większości narodów europejskich, do czasów nowożytnych.

Położenie geograficzne Zakaukazia w znamienny sposób odbiło się na historii tego regionu, a jego rozwój społeczno-gospodarczy i kulturalny przebiegał inaczej niż rozwój większości krajów Europy. Analogie między rozwojem dziejowym Zakaukazia (zwłaszcza zaś Gruzji) i Europy sprowadzają się przede wszystkim do występowania na obu terenach pewnych procesów społeczno-ekonomicznych i kulturalnych, zbliżonych do siebie ze względu na uwarunkowania i prawidłowości ich przebiegu, ale nie ze względu na okres, w którym się dokonywały⁴. Tak więc dla przykładu kompleks zjawisk kulturalnych, który łącznie z powodującymi je uwarunkowaniami można przyrównać do europejskiego Odrodzenia, przypada w Gruzji na przełom XII i XIII w., a więc

³ Ograniczona ilość miejsca nie pozwala nam na osobne omówienie stanu badań i literatury przedmiotu. Obszerną bibliografię zawierają: cytowana praca W. Dżaoszwili, N. Wołkowej, *Etniczeskije prociessy w Zakawkazje w XIX-XX ww.*, [w:] *Kawkazskij Etnograficzeskij Sbornik*, t. IV, Moskwa 1969, s. 3-54; *Narody Kawkaza* t. II, Moskwa 1962.

⁴ Por. A. Woźniak, *Wielka rodzina we współczesnej literaturze etnograficznej Gruzji i Armenii*, „Etnografia Polska”, t. 14: 1970 z. 1, s. 296-300.

wcześniej niż w Europie Zachodniej, natomiast charakterystyczne dla państw Europy średniowiecznej rozdrobnienie feudalne w Gruzji rozpoczyna się na przełomie XV/XVI w. i nasila się w wieku następnym. Rozdrobnienie polityczne kraju w okresie od XVI do pocz. XIX w., a także szereg innych przyczyn, o których będzie mowa niżej, zahamowały, a w pewnym stopniu nawet cofnęły zapoczątkowany dużo wcześniej proces kształtowania się jednolitego narodu gruzińskiego.

PRZEMIANY W STRUKTURZE ETNICZNEJ GRUZJI DO PRZEŁOMU XVIII/XIX W.

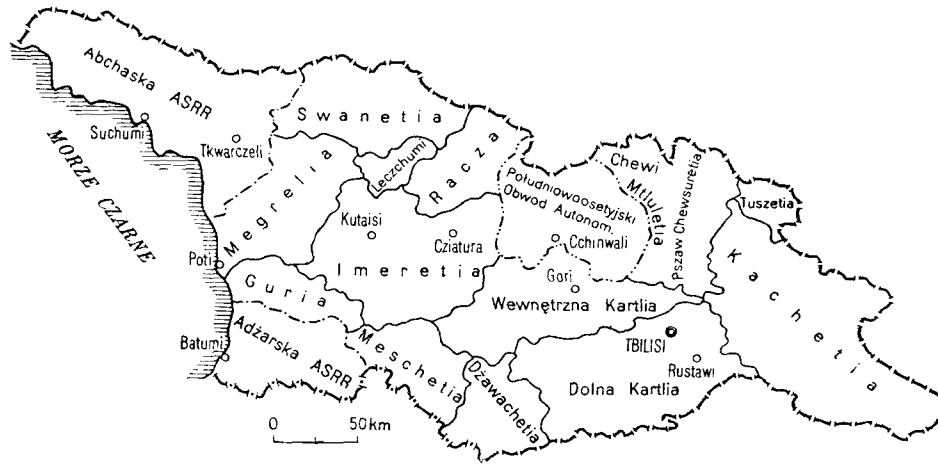
Problem etnogenezy Gruzinów, podobnie jak problem pochodzenia ich języka, będący przedmiotem sporów już od starożytności, nie znalazł ostatecznego rozstrzygnięcia do czasów dzisiejszych. W myśl jednej z bardziej rozpowszechnionych dzisiaj teorii, której reprezentantem jest G. Melikiszwili⁵, praojczyzną plemion gruzińskich była Azja Mniejsza.

Proces jednoczenia się plemion zamieszkujących terytorium współczesnej Gruzji i mówiących językami należącymi do grupy kartwelskiej⁶ w organizację ponadplemienne rozpoczęł się już na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e., a w VI w. p.n.e. powstało na wybrzeżu czarnomorskim pierwsze państwo gruzińskie — królestwo Kolchidy, utrzymujące ożywione kontakty handlowe z Grecją. W ciągu kilku następnych stuleci ośrodki życia politycznego ziem gruzińskich niejednokrotnie się zmieniały, nieprzerwanie jednak, nie licząc krótkiego okresu panowania rzymskiego, istniała gruzińska organizacja państwowa czy to w Gruzji zachodniej, czy we wschodniej. W IV w. n.e. we wschodniej Gruzji za religię państwową uznane zostało chrześcijaństwo, z czym wiąże się ożywiony rozwój sztuki i — co dla naszych dalszych rozważań okaże się szczególnie ważne — rozwój literatury. Najstarsze zabytki gruzińskiego piśmiennictwa datują się na V w. n.e. W pierwszym okresie, tj. do połowy XI w., była to literatura o treści wyłącznie religijnej — przekłady *Biblii*, żywotów świętych, jak również oryginalne teksty hagiograficzne, komentarze do dzieł ojców kościoła itp. Większość tych utworów cechuje doskonałość języka i stylu świadcząca o bogatej tradycji literackiej. Jednym z najstarszych najwspanialszych zabytków gruzińskiej literatury jest pochodzący z końca V w. n.e. utwór Jakuba Curtaweli *Męczeństwo Szuszaniki*. Z późniejszych

⁵ G. Melikiszwili, *K istorii drevniej Gruzii*, Tbilisi 1959, s. 62-140.

⁶ Do grupy tej należy właściwy gruziński, megrelo-lazyjski i swański. Por. S. Dżidziguri, *Gruzinskij jazyk. Kratkij obzor*, Tbilisi 1968, s. 7.

wymienić należy tłumaczone na wiele języków, anonimowe *Balawariani* (IX w.) czy *Abo Tbileli* Joana Sabanidze (VII w.). Znaczenie literatury religijno-cerkiewnej nie ogranicza się bynajmniej do udoskonalenia i upowszechnienia gruzińskiego języka literackiego⁷. W okresie przejściowego upadku politycznego państw gruzińskich, podboju części ziem Gruzji przez Arabów (VII w.) i Bizancjum (X w.) jest ona jednym z czynników podtrzymujących świadomość jedności całego gruzińskiego obszaru językowego. W połowie X w. wybitny pisarz gruziński Georgi Merczuli pisał, że Gruzja „to cała ta rozległa kraina, w której obrządek cerkiewny i wszelkie modły odprawia się w języku gruzińskim”⁸.

Gruzja. Krainy historyczne i współcześnie wyodrębnione terytoria autonomiczne. Na podstawie Dżaoszwili, *Nasielenie Gruzii*.

Następny etap w dziejach rozwoju literatury i literackiego języka gruzińskiego przypada na okres szczególnie sprzyjający rozwojowi gospodarczemu Gruzji, której ustrój społeczny przybrał w XI-XII w. formę rozwiniętego feudalizmu. Kraj osiągnął wówczas znaczne sukcesy w walce z wrogami zewnętrznymi i w dążeniu do zjednoczenia ziem gruzińskich. Za panowania Dawida Budowniczego (1089-1125), Georgiego III (1156-1184) i jego córki Tamary (1184-1213) zjednoczona Gruzja nie tylko odzyskała polityczną niezależność, lecz jako państwo silna gospodarczo i militarnie zaczęła odgrywać poważną rolę w historii

⁷ Kształtowaniu się gruzińskiego języka literackiego wiele uwagi poświęcił w swoich pracach N. Marr (por. jego *Istorijska Gruzii*, Pietiersburg 1906, s. 22 n.)

⁸ Dżidziguri, *op. cit.*, s. 9.

Zakaukazia i Bliskiego Wschodu. Na okres między końcem wieku XI a połową XIII przypada epoka jej największego rozkwitu gospodarczego i kulturalnego. Okresem klasycznym w historii średniowiecznej kultury gruzińskiej jest wiek XII. Ówczesna nauka osiąga stosunkowo wysoki poziom rozwoju, a myśl społeczno-polityczna i filozoficzno-teologiczna uwalnia się w znacznej mierze od cerkiewnej dogmatyki i scholastyki. W początkach wieku XII, wraz z dalszym rozwojem literatury religijnej, powstaje i rozwija się literatura świecka, szczególnie zaś poezja. Literatura świecka tego okresu wyrażająca najbardziej humanistyczne ideały nosi w pełni oryginalny charakter, chociaż rozwija się w warunkach ścisłych wzajemnych więzi z literaturą krajów sąsiednich, w pierwszym zaś rzędzie z persko-języczną literaturą muzułmańskiego Wschodu. W XI-XII w. tłumaczone były na język gruziński zarówno utwory antycznych pisarzy greckich, jak i arcydzieła piszących po persku poetów tadżyckich i azerbejdżańskich. Wiele zabytków oryginalnej literatury gruzińskiej okresu klasycznego zaginęło w czasie pustoszących Gruzję w następnych wiekach wojen; te jednak, które się zachowały, świadczą, że była ona wyjątkowo różnorodna i bogata. Jednym z pierwszych zabytków literatury świeckiej jest opowieść bohaterska *Amiran — Daredżaniani*, z innych najbardziej znanych wymienić należy *Tamariani Czachruchadze* i niedościgniony wzór starogruzińskiej poezji świeckiej⁹ — *Witezia w tygrysiej skórze* Szoty Rustaweli. Poemat Szoty Rustaweli stał się niemal świętością narodową Gruzji. Jego rękopiśmienne kopie przekazywano jak relikwie z pokolenia na pokolenie, dawano córkom jak najcenniejszą część posagu. Poemat zdobył sobie popularność wśród wszystkich warstw ludności, a w gruzińskim folklorze istnieje wiele utworów opartych na motywach *Witezia w tygrysiej skórze* oraz legend o jego autorze¹⁰.

Szersze niż by to wynikało z tytułu artykułu potraktowanie zagadnień związanych z literaturą i językiem literackim wynika z roli, jaką spełniały one w procesie kulturalnego zbliżenia ludów mówiących językami kartwelskimi. Ogólnogruziński język literacki przestawał być w średniowieczu wyłącznie językiem ludzi wykształconych — poprzez cerkiew i administrację państwową przenikał do wszystkich zakątków państwa i do wszystkich warstw ludności. Świadectwem głębokiej świadomości roli i znaczenia języka gruzińskiego (przynajmniej wśród warstw

⁹ A. Baramidze, D. Gamezardaszwili, *Gruzinskaja literatura*, Tbilisi 1968, s. 14.

¹⁰ Zagadnieniem tym zajmuje się J. Megrelidze w pracy *Rustaweli i folklor*, Tbilisi 1960.

oświeconych) może być anonimowy utwór *Pochwała i uwielbienie języku gruzińskiego*, pochodzący z IX-X w. i przypisywany niekiedy pisarzowi Zosime¹¹.

W świetle tego wszystkiego, co zostało wyżej powiedziane, wydawać by się mogło, że średniowieczne i scentralizowane państwo gruzińskie było jednolite zarówno pod względem językowym, jak i religijnym. Źródła historyczne, zarówno gruzińskie, jak i obce, świadczą jednak, że np. już w pierwszych wiekach naszej ery ludność Gruzji była niejednolita pod względem etnicznym. W jednym z najważniejszych zabytków gruzińskiej historiografii: *Kartlis Cchowreba* (Historia Gruzji), znajdujemy stwierdzenie, że w starożytnej Kartlii¹² mówiono prócz gruzińskiego jeszcze pięcioma innymi językami — ormiańskim, chazar-skim, syryjskim, hebrajskim i greckim. Większość tej obcojęzycznej ludności mieszkała prawdopodobnie w miastach¹³. Sporo wiadomości na temat struktury etnicznej ówczesnych miast zawiera inny zabytek gruzińskiego piśmiennictwa — *Żywot św. Nino*. Wiadomości te dotyczą głównie ludności żydowskiej. Tak więc w IV w. n.e. przynajmniej w dwu miastach Kartlii — Urbnisi i Mccheta — istniały duże kolonie żydowskie posiadające własne domy modlitwy i tworzące zamknięte grupy wyznaniowe zamieszkujące w osobnych dzielnicach — „uriatubani”. Określenie to spotyka się również w nazwach niektórych wsi, co wskazywać by mogło na istnienie również osiedli wiejskich z ludnością żydowską. Odkryte w Mccheta nagrobki z aramejskimi napisami mogą nasuwać przypuszczenie o istnieniu w miastach ludności syryjskiej, *Żywot św. Nino* zaś wspomina także o Grekach. Poszczególne grupy ludności, nie wyłączając autochtonów, tworzyły podobne do żydowskich wspólnoty etniczno-religijne zamieszkujące odrębne dzielnice — „ubani”¹⁴.

Na temat ewentualnych zmian w strukturze etnicznej Gruzji z okresu podboju arabskiego (VII w.) wiadomo niewiele. Przypuszczać jedynie można, że nawet po ostatecznej likwidacji panowania Arabów po-

¹¹ Dzidziguri, *op. cit.*, s. 10

¹² Kartlia — jedno z państw gruzińskich w pierwszych wiekach naszej ery oraz w okresie rozdrobnienia feudalnego (XVI-XVIII w.), nazwa stosowana często dla określenia całej Gruzji.

¹³ Takie zróżnicowanie etniczne (i religijne) charakterystyczne było zresztą dla wszystkich niemal miast starożytnych rozwijających się w śródziemnomorskim (w szerszym pojęciu) kręgu cywilizacyjnym.

¹⁴ Melikiszwili, *op. cit.*, s. 447-449; A. Apakidze, *Goroda driewniej Gruzii*, Tbilisi 1968, s. 275-278. Aramejski był wówczas językiem oficjalnym kancelarii władców Kartlii. Napisy na nagrobkach w tym języku nie są więc wystarczającym dowodem istnienia w miastach ludności syryjskiej.

została w Gruzji pewna ilość ludności muzułmańskiej (Tbilisi)¹⁵. W okresie likwidacji resztek panowania arabskiego włączona została również w skład Gruzji Abchazja, poprzednio stanowiąca odrębne państwo. Abchazowie należący do adygo-abchaskiej grupy języków kaukaskich byli pierwszą grupą ludności niekartwelskiej w obrębie państwa gruzińskiego, z Gruzją jednak łączyła ich od dawna wspólna religia i posiadające wiekowe tradycje więzi kulturalne¹⁶.

W początkach XII w., za panowania Dawida Budowniczego, z rozkwitem gospodarczym Gruzji i wzrostem jej potęgi militarnej wiąza się również znaczne zmiany w strukturze etnicznej. Przyczyn tych zmian, mniej lub bardziej trwałych w skutkach, było kilka. Tak więc np. duży napływ obcych osadników do Gruzji wiązał się z przeprowadzonymi przez Dawida Budowniczego reformami w dziedzinie wojskowości i życia gospodarczego. W początkach XII w., w związku z organizacją regularnego wojska, władca ten osiedlił w Gruzji 45 tysięcy rodzin turkojęzycznych Kipczaków, zobowiązanych do wystawiania określonej ilości konnicy, a w trosce o rozwój handlu i rzemiosła sprowadził do odbudowanego po zniszczeniach wojennych miasta Gori grupę osadników ormiańskich¹⁷.

Rozszerzenie w rezultacie zwycięskich wojen granic politycznych Gruzji „od Trapezuntu do Derbentu”¹⁸ (tj. od Morza Czarnego do Kaspijskiego) w znacznej mierze zmieniło strukturę etniczną państwa. W jego skład weszły lub stały się krajami wasalnymi: cały Kaukaz, Perski Azerbejdżan, Armenia, południowe wybrzeże Morza Czarnego. Gruzja — na krótko wprawdzie — stała się wielonarodowościowym mocarstwem¹⁹.

W latach 30-tych XIII w. rozpoczął się najazd na Gruzję mongolskich koczowników. Mongołowie zajęli wschodnią i południową część kraju — nie udało się im podbić jedynie Gruzji Zachodniej. Zajęte przez najeźdźców tereny zostały spustoszone i wyludnione. Po stu-letnim panowaniu mongolskim udało się Gruzinom odzyskać niezależność i przywrócić jedność państwu. Za panowania Georgiego V zwanego Wspaniałym (1314-1346) kraj zaczął podnosić się z upadku gospodarczego i kulturalnego.

W okresie podboju mongolskiego część zasiedlających przedtem cen-

¹⁵ Ok. X wieku następuje upadek polityczny tzw. emiratu tbiliskiego, a w XII w. zupełna jego likwidacja.

¹⁶ Dżaooszwili, *op. cit.*, s. 52.

¹⁷ S. Meschia, *Goroda i gorodskoj stroj feodalnoj Gruzii XVII-XVIII ww.*, Tbilisi 1959, s. 43, 44.

¹⁸ Określenie przypisywane Dawidowi Budowniczem.

¹⁹ S. Meschia, *Istorija Gruzii (kratkij obzor)*, Tbilisi 1968, s. 12-13.

tralne rejony Północnego Kaukazu Osetyjczyków²⁰ wypierana przez kozowników zaczęła przenikać na południowe, gruzińskie zbocza Kaukazu, stamtąd zaś dolinami rzek również na inne tereny²¹. Już po wyzwoleniu się Gruzji spod jarzma mongolskiego w XIV w. z podbitych przez Turków terenów Armenii napływają do Gruzji wielotysięczne grupy uchodźców, osiedlając się w Tbilisi i jego okolicach²².

Okres pokoju sprzyjający odbudowie gospodarki Gruzji i umocnieniu państwowości wyniszczonej przez Mongołów trwał jednak niewiele ponad pół stulecia. Na przełomie XIV i XV w. kilkakrotne najazdy hord Tamerlana obróciły w niwecz wysiłki kilku poprzednich pokoleń. Gruzja zdołała wprawdzie zachować jedność i niezależność polityczną, lecz znów popadła w ruinę gospodarczą, a jej ludność zmniejszyła się o połowę.

W wieku XV następuje dalszy upadek ekonomiczny kraju, osłabienie władzy centralnej wraz z jednoczesnym nasilaniem się tendencji separatystycznych. Okres najazdów perskich na Gruzję w końcu XV w. zostawił po sobie ślad w postaci osiedlenia Azerbejdżan na jej południowych krańcach, nad rzeką Akstaf. W tym samym czasie napływa do Gruzji nowa fala ludności ormiańskiej²³.

Zahamowanie rozwoju ekonomicznego kraju i nasilające się w ciągu XV w. osłabienie władzy centralnej doprowadziło na przełomie XV i XVI stulecia do rozpadu Gruzji na kilka oddzielnych jednostek politycznych: królestwa — Kartlii, Kachetii, Imeretii i księstwo Samcche. Rozdrobnienie kraju pogłębiło się w późniejszym okresie, kiedy wydzieliło się jeszcze kilka księstw — Odiszi, Guria, Abchazja²⁴. Okres od XV do XVIII w. był dla rozdrobnionej Gruzji epoką trwających niemal bez przerwy wojen z potężnymi sąsiadami — Turcją i Iranem. Mimo licznych zwycięstw nad najeźdźcami wojny te wyludniały kraj i wyniszczały go gospodarczo. Tak np. najazdy szacha Iranu Abbasa I na królestwo Kachetii w początkach wieku XVII spowodowały całkowitą ruinę gospodarki wiejskiej, zniszczenie miast i katastrofalny ubytek ludności (około 100 tysięcy Kachetyjczyków zginęło w czasie walk, drugie 100 tysięcy przesiedlono do Iranu). Na opustoszałe ziemie kachetyjskie szachowie z dynastii Sefewidów sprowadzają plemiona azerbejdżańskie z chanatu karabachskiego. W równinie wyludnionej północnej Kachetii osiedlają się na stokach Kaukazu dagestańscy górale. W znaj-

²⁰ Język osetyjski należy do irańskiej grupy języków indoeuropejskich.

²¹ B. Kołojew, *Osietiny (istoriko-etnograficzeskoje issledowanie)*, Moskwa 1967, s. 49-50.

²² Wołkowa, *op. cit.*, s. 4.

²³ *Tamże*, s. 4-5.

²⁴ Meschia, *Istorija Gruzii*, s. 23.

dującej się w tureckiej strefie wpływów części Gruzji (m. in. Imeretia, Samcche, Guria) oprócz wyludnienia spowodowanego wojnami, do dalszego ubytku elementu gruzińskiego przyczynił się zarówno rozpowszechniony tu handel niewolnikami, jak również sturczenie części ludności²⁵.

Szczególne znaczenie w historii Gruzji ma wiek XVIII. Wśród państw gruzińskich tego okresu wiodącą pozycję zajmuje Kartlia. Jej król, Wachtang VI (1703-1724), dążąc do ekonomicznego i kulturalnego odrodzenia kraju podjął szeroko zakrojoną działalność reformatorską. Odbudowano szczególnie ważny dla gospodarki wiejskiej, a zniszczony w czasie wojen system nawadniający, stworzono warunki dla podniesienia z upadku miast, uregulowano system monetarny. Część wyludnionych wsi została zasiedlona sprowadzonymi z powrotem uchodźcami. Następuje również pewne ożywienie kulturalne. Wokół Wachtanga skupiają się pisarze, poeci i filozofowie, tacy jak np. Sułchan Saba-Orbeliani, Wachushti Bagrationi, Dawid Guramiszwili czy Beri Egnataszwili twórca tzw. „Komisji Uczonych Mężów”. W roku 1709 uruchomiona została w Tbilisi pierwsza, nie tylko w Gruzji, ale i na całym Zakaukaziu drukarnia. Drukowane w niej książki rozpowszechniane były na terenie całej Gruzji.

W kręgu kartlijskich działaczy państwowych i kulturalnych powstał wówczas program politycznej i militarnej walki z agresywnymi sąsiadami — Turcją i Iranem, których ciągle najazdy prowadziły do biologicznej eksterminacji ludności gruzińskiej. U podstaw tego programu leżał polityczny i wojskowy sojusz z Rosją. W planowanej przez Piotra I wyprawie na Iran widziano możliwość pozbycia się stałego zagrożenia ze strony perskich najeźdźców. Wyprawa jednak nie doszła do skutku, a najazd turecki w 1723 r. rozpoczął przeszło dwudziestoletni okres niewoli i zniszczeń. W 1735 r. miejsce Turków zajęli Persowie, co nie zmieniło jednak sytuacji Kartlii. Podobnie jak poprzednie wojny i najazdy i ten również spowodował ruinę ekonomiczną i wyludnienie kraju. Opór przeciwko najeźdźcy był jednak tym razem o tyle skuteczny, że szach zmuszony był wycofać wojska z Gruzji i zgodzić się na objęcie tronu Kachetii przez Bagratydę Tejmuraza II, a Kartlii — przez jego syna Herakliusza II, co stworzyło warunki do zjednoczenia obu królestw. Zjednoczenie stało się faktem w roku 1762, kiedy po śmierci Tejmuraza, Herakliusz II objął władzę również i w Kacheti. Herakliusz, niewątpliwie jeden z najwybitniejszych władców gruzińskich, prowadził wszechstronną działalność mającą na celu podniesienie kraju z upadku i stworzenie warunków dla jego rozwoju. Więcej miejsca poświęcimy tylko

²⁵ *Tamże*, s. 24-25; Dżaoszwili, *op. cit.*, s. 46.

niektórym przedsięwzięciom Herakliusza. Jego zainteresowaniu stanem gospodarczym miast zawdzięczamy rodzaj opisu statystycznego, zawierającego m. in. dane dotyczące składu etnicznego ludności miejskiej. Tak np. samo Tbilisi, największe miasto ówczesnej Gruzji liczyło w latach 80-tych XVIII w. ok. 20 tys. mieszkańców „Gruzinów, Ormian, Franków [tj. Europejczyków — A. W.] i Tatarów [tj. prawdopodobnie Azerbejdżan — A. W.]”, w Gori było około 2500 „Gruzinów, Franków, Ormian”, w Telawi — 3700 Gruzinów i Ormian. Gruzini i Ormianie, niekiedy Żydzi, mieszkali także w małych, liczących od kilkuset do tysiąca mieszkańców miasteczkach Ananuri, Achalgori, Surami²⁶.

Na II połowę XVIII w. przypadają migracje ludności greckiej z Turcji na Zakaukazię. Około 2000 przesiedleńców, przeważnie rudników, osadza Herakliusz II w miejscowości Boreczalo, organizując tam huty miedzi. W tym samym mniej więcej czasie na wolnych ziemiach, przeważnie w okolicach Bolnisi, osiedla się około 1000 rodzin ormiańskich.

W dziedzinie polityki zagranicznej Herakliusz II był, podobnie jak Wachtang VI, zwolennikiem orientacji prorosyjskiej. Jako sojusznik Rosji w prowadzonej przez nią wojnie z Turcją odgrywał znaczną, a niekiedy decydującą rolę. Z prowadzącym podobną politykę zagraniczną i wewnętrzną królem Imereti i Salomonem I, zawarł Herakliusz umowę o wzajemnej pomocy wojskowej. Zdając sobie sprawę z konsekwencji, jakie może spowodować prorosyjska polityka Kartlii-Kachetii, doprowadził do zawarcia z Rosją w roku 1783 traktatu o protektoracie. Zacieśniające się związki Gruzji z Rosją wyzwały łatwą do przewidzenia reakcję ze strony sąsiednich państw muzułmańskich — Turcji i Iranu. Najazd szacha Iranu Agi-Machomet-Chana na Gruzję w roku 1795 i wywołane nim zniszczenia, rychła śmierć Herakliusza i jego następcy Georgiego XII spowodowały kryzys gospodarczy i polityczny. Wewnętrzne spory między pretendentami do tronu Kartlii-Kachetii przerwane zostały przyłączeniem kraju do Rosji w roku 1801. W I połowie XIX w. przyłączona została do Imperium Rosyjskiego również Gruzja Zachodnia²⁷.

KIERUNKI PRZEMIAN ETNICZNYCH W GRUZJI W XIX I XX WIEKU

Przyłączenie Gruzji do Rosji, mimo kolonialnej polityki carskiej administracji (w oddalonych prowincjach Imperium składającej się z reguły z najmniej wartościowych przedstawicieli rosyjskiej biurokracji),

²⁶ Meschia, *Goroda i gorodskoj stroj...*, s. 141-143.

²⁷ W 1803 r. Megrelia, w 1804 — Imeretia i Guria (początkowo jako protektoraty), a w roku 1810 większa część Abchazji (do 1864 r. — udzielne księstwo).

stworzyło po kilkunastuleciowym okresie wyniszczających kraj wojen możliwości pokojowego rozwoju. Zjednoczenie Gruzji sprzyjało również procesowi konsolidacji narodu gruzińskiego, hamowanemu dotychczas przez feudalne rozdrobnienie.

W 1 połowie XIX w. na mapie etnicznej Zakaukazia, szczególnie zaś Armenii i Gruzji, zachodzą istotne zmiany. Migracje największych pod względem ilościowym grup ludności wiązały się przede wszystkim z prowadzonymi przez Rosję w latach 1828-1829 wojnami z Turcją i Iranem. W roku 1829, w myśl zawartego z Turcją traktatu adrianopolskiego do Rosji przyłączony został paszalik achalcichski (Mescheti, południowo-zachodnia Gruzja). Wśród jego mieszkańców przeważali Gruzini, ale obok nich mieszkali także Azerbejdżanie, Turcy, Ormianie, Kurdowie. Wkrótce po zakończeniu działań wojennych Turcy, Kurdowie i część Azerbejdżan przesiedliła się do Turcji, a na ich miejsce osiadło około 30 tys. Ormian tureckich. W tym samym okresie przesiedleńcy z Turcji — kilkuset Ormian i około 6 tys. Greków — osiedlili się na wyludnionych jeszcze w XVIII w. ziemiach w okolicy jeziora Calka²⁸.

Innym rodzajem migracji, zapoczątkowanym w 1 poł. XIX stulecia były przymusowe przesiedlenia na Zakaukazie rosyjskich sektantów. W Gruzji powstało w ten sposób w roku 1841 około 10 osad sekty duchoborów w rejonie jezior Parawani — Madatapa (Dżawachetia). Podobne osiedla zakładano także w dolinach rzek Jori i Alazani (Kachetia), ponieważ jednak osiedleńcy źle znosili miejscowy klimat, niektóre wsie wkrótce opustoszały. Oprócz zwartego osadnictwa, przeważnie sektanckiego powstawały w tym okresie także osady skupiające się wokół rosyjskich garnizonów, a zamieszkałe przez zdemobilizowanych żołnierzy. Osobnym zagadnieniem, do którego jeszcze wrócimy, jest rosyjska ludność w miastach — w pewnym okresie głównie urzędnicy i ich rodziny²⁹.

W 2 połowie XIX w. nowe migracje i zmiany w układzie etnicznym Gruzji wiążą się przede wszystkim z tzw. wojną kaukaską (zakończoną w roku 1864) i wojną rosyjsko-turecką z lat 1877-1878. Po zakończeniu wojny kaukaskiej zlikwidowane zostały resztki autonomii Abchazji. Ucisk i zdzierstwa ze strony nowo wprowadzonej administracji carskiej wywołały w roku 1866 powstanie. Po jego stłumieniu władze carskie uznawszy całą ludność Abchazji za „winną powstania” wprowadziły szereg cbostrzeń administracyjnych trwających aż do roku 1907. Posunięcia te oraz działalność agentów tureckich spowodowały masową emigrację Abchazów do Turcji. Do lat 80-tych XIX w. opuściło Abcha-

²⁸ Wołkowa, *op. cit.*, s. 6-7.

²⁹ *Tamże*, s. 7, Dżaoszwili, *op. cit.*, s. 55-56.

zję przeszło 30 tys. mieszkańców, a niektóre jej okręgi zostały wyludnione całkowicie. Na opuszczonych przez Abchazów terenach zaczęli się w końcu XIX w. osiedlać Gruzini, Ormianie (uchodźcy z Turcji), Grecy i Rosjanie³⁰.

Po wojnie rosyjsko-tureckiej (1877-1878) na mocy traktatu z San Stefano, Rosja otrzymała od Turcji Adżarię (południowo-zachodnia Gruzja), z której w latach 1880-1881 wyemigrowało do Turcji około 30 tys. Gruzinów — muzułmanów. Po kilkunastu latach część z nich wróciła do Adżarii³¹.

W czasie I wojny światowej napływa do Gruzji nowa fala uciekinierów z Turcji — Ormian, Greków i Syryjczyków. Osiedlają się głównie w Tbilisi (Grecy, Syryjczycy) i okolicach Achalkalaki (Ormianie, Grecy).

Migracje w okresie rządów mieńszewików nie przybrały w Gruzji większych rozmiarów. Wyjechała część rosyjskich osiedleńców z Kachetii, część Greków z okolic Suchumi, a niewielka ilość Osetyjczyków przeniosła się do północnej Osetii³². Oprócz emigracji grup ludności niegruzińskiej mają miejsce również migracje o charakterze wewnętrznym, głównie z gór na równinę (w niektórych wypadkach na tereny opuszczone przez rosyjskich przesiedleńców).

Znaczne przemieszczenia ludności, powodujące dalsze zmiany w strukturze etnicznej Gruzji, zachodzą również w okresie władzy radzieckiej. Materiały statystyczne, jakie posiadamy od roku 1897, pozwalają nam unikać opisywania poszczególnych fal migracyjnych. Sposób taki, bardzo zresztą nieprecyzyjny, musiał być stosowany przy omawianiu poprzednich okresów historycznych, m. in. z powodu braku danych statystycznych³³, byłyby jednak mało przydatny dla charakterystyki przemian w strukturze etnicznej Gruzji Radzieckiej, ze względu na ich specyfikę. Zajmiemy się więc jedynie omówieniem kierunków i przyczyn tych przemian, podając tylko niektóre ich przykłady.

Wszelkie migracje grup narodowościowych w Gruzji i na całym Zakaukaziu od średniowiecza aż do początków XX w. wiązały się z regułą, pośrednio lub bezpośrednio, z toczącymi się na tym obszarze lub na terenach sąsiednich wojnami. Sytuacja zmieniła się definitywnie w zasadzie dopiero po ustanowieniu władzy radzieckiej. Wśród przyczyn, które powodowały wówczas napływ do Gruzji ludności z innych

³⁰ Dżaoszwilli, *op. cit.*, s. 52-53.

³¹ Wołkowa, *op. cit.*, s. 8-9, S. Megrelidze, *Woprosy Zakawkazja w istorii russko-turieckoj wojny 1877-1878 gg.*, Tbilisi 1969, s. 123.

³² Wołkowa, *op. cit.*, s. 11.

³³ Okres I wojny światowej i rządów mieńszewickich omówione zostały w sposób podobny do poprzednich okresów ze względu na zbliżony charakter migracji.

republik, na pierwszym miejscu wymienić należy szybki wzrost uprzemysłowienia i urbanizacji kraju (szczególnie od końca lat dwudziestych), a w niektórych rejonach także zmiany w strukturze rolnictwa.

W latach 1921-1926, w okresie odbudowy gospodarczej kraju, migracje ludności z innych republik miały stosunkowo niewielkie rozmiary i ograniczały się głównie do powrotu do miast republiki tych ich mieszkańców, którzy w czasie wojny i władzy mieńszewickiej z różnych przyczyn opuścili miejsca zamieszkania.

Tempo zmian uległo gwałtownemu przyspieszeniu w latach przedwojennych pięciolatek w związku z szybkim rozwojem gospodarczym Gruzji. Budowa nowych fabryk i elektrowni, powstawanie sowchozów (szczególnie w rejonach subtropikalnych), rozbudowa transportu, doprowadziły do szybkiego wzrostu liczebności robotników i urzędników we wszystkich dziedzinach gospodarki, z czym wiązał się dopływ z sąsiednich republik znacznej ilości imigrantów. Z danych statystycznych z tego okresu wynika, że do miast i osiedli sowchozowych więcej przybywało ludzi spoza granic republiki niż z wiejskich miejscowości samej Gruzji. Szczególnie odnosi się to do sowchozów zbudowanych na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych w subtropikalnych rejonach kraju³⁴. Napływ robotników przemysłowych do Gruzji rozpoczął się wprawdzie już w końcu XIX w., był jednak wówczas stosunkowo niewielki — mniejszy niż sezonowe migracje do prac rolnych (np. z Ukrainy). O rozmiarach tego rodzaju przemieszczeń w latach władzy radzieckiej świadczyć może fakt, że tylko w latach 1926-1941 napłynęło do Gruzji około 240 tys. imigrantów z innych republik³⁵. Wśród nich przeważała ludność z Północnego Kaukazu i Ukrainy. Napływ siły roboczej odbywał się zarówno żywiłowo, jak i drogą zorganizowanego werbunku.

Ewakuowana na Zakaukazie w czasie ostatniej wojny ludność w ogromnej większości powróciła po zakończeniu działań wojennych do poprzednich miejsc zamieszkania.

Po stosunkowo dużym napływie siły roboczej w latach 1946-1956, od roku 1957 ilość imigrantów z innych republik stale się zmniejsza. Wpływa na to przede wszystkim zapotrzebowanie na siłę roboczą w innych regionach Związku Radzieckiego (Kazachstan, Syberia, a na Zakaukaziu dynamicznie rozwijający się w ostatnich latach przemysł Armenii)³⁶.

Zagadnieniem, któremu należy poświęcić nieco więcej uwagi, jest

³⁴ Dżaoszwili, *op. cit.*, s. 121-122.

³⁵ *Tamże*, s. 122.

³⁶ *Tamże*, s. 123-124.

Zmiany w strukturze etnicznej Gruzji w latach 1897-1953³⁷

Grupy etniczne	1897	1926	1939	1959
	%	%	%	%
Gruzini	68,3	66,8	61,4	64,3
Abchazowie	3,1	2,1	1,6	1,5
Osetyjczycy	3,7	4,2	4,2	3,5
Ormianie	9,2	11,5	11,7	11,0
Rosjanie	5,3*	3,6	8,7	10,1
Ukraińcy		0,5	1,3	1,3
Białorusini		—	—	0,1
Azerbejdżanie	5,7	5,4	5,3	3,8
Grecy	2,0	2,0	2,4	1,8
Żydzi	0,6	1,1	1,2	1,3
Inni	2,1	2,8	2,2	1,3
	100,0	100,0	100,0	100,0

* W spisie z 1897 Ukraińcy i Białorusini podani łącznie z Rosjanami.

urbanizacja i zmiany zachodzące w strukturze etnicznej miast. Już w 2 połowie XIX w., w związku z rozwojem w Gruzji stosunków kapitalistycznych znacznie zwiększyła się ilość ludności miejskiej. Tak np. w latach 1865-1897 ludność miast wzrosła ze 120 tys. do 303,2 tys. Oprócz Tbilisi, w pozostałych miastach największy udział we wzroście zaludnienia mieli Gruzini, jeżeli zaś idzie o ludność niegruzińską, to największy był napływ Ormian. Także Osetyjczycy z Północnej Osetii, których osiedliło się w Gruzji w 2 połowie XIX w. ok. 40 tys., osiadali przeważnie w miastach³⁸.

W latach władzy radzieckiej nastąpił gwałtowny wzrost ludności miast (udział ludności miejskiej w stosunku do ogólnej liczby ludności przedstawiał się następująco: w roku 1863 — 10,5%, 1897 — 15,8%, 1917 — 18,6%, 1921 — 19,7%, 1959 — 42%, 1965 — 47%)³⁹. W składzie etnicznym ludności miejskiej nastąpiły również znaczne zmiany. Zwiększył się w nim procentowy udział Gruzinów, wśród których przyrost ludności miejskiej był w latach 1926-1959 większy od ogólnego przyrostu ludności gruzińskiej (82,3% i 45,2%). Kierunki zmian w strukturze etnicznej miast zilustrować może poniższa tabela:

³⁷ *Tamże*, s. 48.

³⁸ *Tamże*, s. 117.

³⁹ *Tamże*, s. 220.

*Struktura etniczna Tbilisi w latach 1897-1959*⁴⁰
(w %/0)

Rok	Gruzini	Sąsiednie narodow. kaukaskie	Rosjanie	Inni
1897	26,4	31,7	28,0	13,9
1926	38,2	41,2	15,6	5,0
1959	48,5	27,0	18,2	6,3

W większości pozostałych miast Gruzji (poza niektórymi ośrodkami przemysłowymi i wypoczynkowymi) struktura etniczna ludności jest bardziej jednolita. Przeważającą część ich mieszkańców stanowią Gruzini, na których korzyść zmniejszyła się ilość ludności ormiańskiej.

*

Prześledziwszy historyczne przemiany w składzie narodowościowym Gruzji wróćmy jeszcze do procesu kształtowania się jednolitego narodu gruzińskiego. W okresie istnienia scentralizowanego państwa gruzińskiego proces ten był już, jak wiemy, dosyć zaawansowany. Wytworzyło się już wówczas poczucie jedności terytorialnej, językowej i religijnej całej ludności kartwelskiej. Rozdrobnienie feudalne naruszyło wspólnotę terytorialną Gruzinów i na długo zahamowało proces konsolidacji narodowościowej.

Likwidacja rozdrobnienia politycznego Gruzji dokonana została drogą kolejnego przyłączenia do Rosji w ciągu wieku XIX samodzielnych organizmów państwowych (np. Kartlia-Kachetia, Imeretia) i terytoriów gruzińskich zagarniętych przez Iran i Turcję. Włączenie Gruzji w skład Cesarstwa Rosyjskiego miało dla procesu konsolidacji narodowościowej Gruzinów wielorakie konsekwencje, zarówno pozytywne, jak i negatywne. Tak np. polityka wewnętrzna caratu nie sprzyjała samodzielnemu rozwojowi kulturalnemu nierosyjskich narodów Imperium.

W XIX-wiecznej Gruzji poza niezbyt gęstą siecią początkowych szkół cerkiewnych nie istniało szkolnictwo w języku gruzińskim. Rosyjskie szkoły były nieliczne i dostępne jedynie dla zamożniejszych warstw ludności. Szkół wyższych na Zakaukaziu nie było, a młodzież gruzińska pragnąca zdobyć wykształcenie, wyjeżdżała na studia do Rosji. Upowszechnianie języka gruzińskiego, mającego wielowiekowe tradycje literackie, było utrudnione. Prasa gruzińska w latach 60-tych XIX w. zaczynała się dopiero rozwijać (w Tbilisi istniały wtedy tylko dwa czaso-

⁴⁰ W. Poliszewskij, *Etniczeskije prociessy w gorodach SSSR i niekotoryje problemy ich izuczenija*, „Sowietskaja Etnografija”, 1969 nr 5, s. 8.

pisma gruzińskie — „Droeba” i „Sakartwelos Moambe”), nie istniała gruzińska literatura techniczna, pierwsze kroki stawiał gruziński teatr.

W tej sytuacji ogromną rolę w kształtowaniu świadomości narodowej odgrywała literatura piękna. Występujący w poezji gruzińskich romantyków (A. Czawczawadze, G. Orbeliani, N. Barataszwili) nurt patriotyczny nasilił się w literaturze 2 połowy XIX w. Wśród najwybitniejszych działaczy gruzińskiego ruchu społeczno-narodowego „tergdaleuli”⁴¹ poczesne miejsce zajmują znani pisarze tego okresu — A. Cereteli, I. Czawczawadze i inni. Poważny rozwój gruzińskiej nauki, sztuki i literatury w znacznej mierze był ich zasługą⁴².

Niewątpliwie pozytywnym skutkiem przyłączenia do bardziej wówczas rozwiniętej pod względem ekonomicznym Rosji było przyspieszenie w Gruzji rozwoju stosunków kapitalistycznych. Umocniły one więzi ekonomiczne między poszczególnymi rejonami kraju, zlikwidowany został dotychczasowy partykularyzm gospodarczy, a wewnętrzne migracje ludności (przesiedlenia na opuszczone ziemie, wędrowniki w poszukiwaniu pracy itp.) przyspieszały zacieranie się odrębności regionalnych.

W ciągu XIX w. z licznych grup etnicznych (Megrelowie, Lazowie, Swanowie), etnograficznych (Chewsurzy, Pszawowie, Tuszyni, Mochewcy, Mtiule) czy też będących jedynie pozostałościami dawnych podziałów terytorialno-politycznych (Kachetyjczycy, Kartlijczycy, Imeretyjczycy, Guryjczycy, Adżarowie), kształtuje się znów, bo jak wspomnieliśmy wcześniej nie jest to proces nowy, jeden naród gruziński. Wszystkie wymienione wyżej grupy oprócz Megrelo-Lazów i Swanów używały tego samego samookreślenia „Kartweli”, mówiły tym samym językiem gruzińskim. Wspólny język literacki rozpowszechniony był wśród wszystkich lokalnych grup gruzińskich łącznie z Megrelami, Lazami i Swanami. Pewne odrębności zaobserwować można było jedynie w potocznym języku mieszkańców Adżarii i Samcche, w którym uwidaczniał się wyraźnie wpływ języka tureckiego. Wspólne cechy posiadała także kultura poszczególnych grup kartwelskich. Na przykład strój kobiecy był niemal jednakowy w Kartlii, Kachetii, Imeretii, a męski różnił się tylko w szczegółach. Takich cech wspólnych w kulturze materialnej ludności kartwelskiej było wiele. Jedynie te grupy, które długo znajdowały się pod wpływem islamu, kulturowo nieco bardziej różniły się od innych.

Większe różnice, przede wszystkim językowe, występowały między grupami samookreślającymi siebie jako „Kartweli”, a Megrelo-Lazami i Swanami. Mimo tych różnic i zachowania przez oba ludy własnych

⁴¹ „Tergdaleuli” — „ci co pili wodę z Tereku”. Postępowa inteligencja gruzińska 2 poł. XIX w., wykształcona w Rosji, tj. „za Terekiem”.

⁴² Baramidze, Gamezardaszwili, *op. cit.*, s. 44-56.

samookreśleń, ich rozwój był zawsze związany z historią i kulturą Gruzji, a języki od dawna podlegały znacznym wpływom języka gruzińskiego, który był zresztą dość rozpowszechniony. Jak już wyżej wspomniano, język gruziński był wśród Megrelo-Lazów i Swanów językiem literackim i cerkiewnym⁴³.

W latach władzy radzieckiej oddziaływał ze wzmożoną siłą nie tylko cały zespół czynników sprzyjających procesowi konsolidacji narodowościowej — stworzone zostały także warunki dla rozwoju kulturalnego nie tylko narodu gruzińskiego, lecz również wszystkich mieszkających w Gruzji mniejszości narodowych. Jednymi z pierwszych aktów prawnych nowej władzy były w Gruzji dekrety dotyczące problemów narodowościowych, spraw oświaty i kultury⁴⁴.

Ze względu na ograniczone ramy niniejszego artykułu, z całego zespołu procesów wiążących się z zachodzącymi w ciągu wielu wieków zmianami struktury etnicznej Gruzji, zwróciliśmy nieco więcej uwagi jedynie na najważniejszy — proces kształtowania się narodu gruzińskiego, przy czym i ten problem przedstawiony został tylko w najbardziej ogólnych zarysach⁴⁵.

⁴³ Wołkowa, *op. cit.*, s. 21-23.

⁴⁴ B. Merkwiladze, *Sozdanie i ukrieplenie sowietskoj gosudarstwienosti w Gruzii (1921-1936)*, Tbilisi 1969, s. 183-202.

W roku 1965/1966 istniało w Gruzji 18 wyższych uczelni, 77 tys. studentów oraz około 5000 różnego typu szkół podstawowych i średnich (ogólnokształcących i specjalistycznych), w których liczba uczniów sięga 1 miliona. Językiem wykładowym we wszystkich szkołach jest gruziński, wyłączając oczywiście szkoły dla mniejszości narodowych. W roku 1964 wydano w Gruzji przeszło 2600 tytułów książek (w tym przeszło 2000 w języku gruzińskim) o łącznym nakładzie 13,5 mil. egzemplarzy; wychodziło 115 tytułów czasopism (101 w języku gruzińskim) o nakładzie 5,5 mil. egzemplarzy (w języku gruzińskim 5,2 mil.), 80 tytułów gazet (w tym 59 w języku gruzińskim) w nakładzie 260 mil. egzemplarzy (w jęz. gruzińskim 196 mil.). W roku 1965 istniało w Gruzji 188 instytutów naukowych, przeszło 3000 bibliotek publicznych, 67 muzeów, 20 teatrów, 1600 kin itd. (por. praca zb. *Gruzija* w serii *Sowietskij Sojuz. Geograficzeskoje Opisanije*, w 22 tomach, Moskwa 1967, s. 299-301).

⁴⁵ Zagadnienia te omawia w stosunku do całego Zakaukazia N. Wołkowa w cytowanym już artykule.